

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rome and Samnium: a dialogue [in Dutch with English summary]

Stek, T.D.

Citation

Stek, T. D. (2004). Rome and Samnium: a dialogue [in Dutch with English summary]. *Tma : Tijdschrift Voor Mediterrane Archeologie*, 32, 29-36. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/48196>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/48196>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Inhoud

TMA 32 2004
16e jaargang
prijs los nummer Euro 8,-.

TMA is een onafhankelijk tijdschrift dat aandacht besteedt aan het actuele archeologische onderzoek in de mediterrane wereld, in het bijzonder verricht vanuit Nederland en België. Het overnemen van artikelen is toegestaan mits met bronvermelding. Bijdragen van lezers zijn welkom en kunnen al dan niet verkort door de redactie worden gepubliceerd.

TMA verschijnt normaliter twee keer per jaar. Opgave kan schriftelijk of door storting van Euro 14,- op girorekening 5859344.
IBAN: NL63 PSTB 0005 859344
BIC: PSTBNL21
Studenten betalen Euro 13,- (onder vermelding van studentnummer).
De abonnementen lopen van 1 januari tot 31 december en worden automatisch verlengd, tenzij een maand van tevoren schriftelijk is opgezegd.

Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie
Poststraat 6
9712 ER Groningen
e-mail: tma_redactie@yahoo.com
www.let.rug.nl/~tma

Gasthoofdredacteur: Dr. Gert-Jan Burgers

redactie: Tjark Blokzijl, Marcella Blom,
Chris Dickenson, Tymon de Haas, Tycho Derks,
Jolanda Maassen, Mladen Popovic, Olaf Satijn (voorzitter), Marlies Schipperheijn, Gijs Tol, Elly Weistra

adviesraad: Prof. Dr. P.A.J. Attema (RUG)
Dr. G.J.L.M. Burgers (VU)
Prof. Dr. R.F. Docter (RUGent)
Dr. N. de Haan (NIR)
Prof. Dr. E.M. Moormann (KUN)
Prof. Dr. J. Poblome (KULeuven)
Dr. M.J. Versluys (UvA)
Dr. G.J.M. van Wijngaarden (NIA)

ontwerp omslag: Lisette Maassen
uitvoering omslag: Lisette Maassen
layout en zetwerk: Ruurd van der Weij
druk omslag: 't Grafisch Huis
druk binnenwerk: Universiteits Drukkerij

ISSN 0922-3312

81999/SOOO

Redactioneel	2
Gert-Jan Burgers <i>Romanisering of het roer om? Contouren van het debat over romanisering in Italië</i>	4
Peter Attema en Tymon de Haas <i>Traditie en vernieuwing in het vroege Romeins-koloniale platteland. Survey onderzoek in de Pontijnse regio (Midden-Italië)</i>	12
Jeremia Pelgrom <i>Sacrale plaatsen en culturele identiteit in Romeins Lucanië</i>	21
Tesse D. Stek <i>Rome en Samnium: een dialoog</i>	29
Miguel John Versluys <i>An idea at the back of it? Romanisering als cultuurhistorisch fenomeen</i>	37
Peter van Dommelen <i>Een alledaagse kijk op romanisering</i>	44
Jan Slofstra <i>Rome en de anderen</i>	52
Archaeologica	58
English summaries	59

Rome en Samnium: een dialoog

Tesse D. Stek

De auteur is AiO aan de Universiteit van Amsterdam en werkt aan een proefschrift over de rol van heiligdommen in de maatschappelijke veranderingsprocessen in Midden-Italië ten gevolge van de Romeinse expansie gedurende de Republikeinse periode.

In de studie naar de veranderingsprocessen die volgden op de Romeinse verovering van Italië in de Republikeinse periode, is te lang langs elkaar heen gepraat. Juist de contactpunten van de verschillende vertogen en een integrerende aanpak bieden nieuwe aanknopingspunten voor verder onderzoek. In deze bijdrage wil ik de mogelijkheden van een dergelijke aanpak verkennen door te betogen dat er tussen de 'aartsvijanden' Rome en Samnium wel degelijk een dialoog gaande was, die wij op politiek en cultureel niveau kunnen lezen.

Monologen: Romeins versus Italisch

In een historisch perspectief is in de ontwikkeling van gedachten over wetenschappelijke vraagstukken vaak een pendulaire beweging te herkennen. Dit gaat zeker op voor de studie naar de Romeinse verovering van Italië, en de maatschappelijke en cultuurhistorische veranderingen die deze met zich meebracht. Onder de invloed van veranderende ideeën over nationalisme, kolonialisme en de rol van beschaving of cultuur, is in het 20ste-eeuwse debat over de "romanisering" van Italië een omslag waar te nemen van een overwegend Romeinse benadering, die vaak gebaseerd is op de Romeinse literaire bronnen, naar een tegenovergestelde stellingname, die het 'inheemse' perspectief vooropstelt. Sommige regionale studies hebben dit *in extremis* doorgevoerd en combineren post- of beter antikolonialistische theoretische uitgangspunten met een *dédain* voor de bevooroordeelde schriftelijke bronnen, maar ook voor de invloed van de Romeinse macht op zichzelf.

Deze tegenstroming heeft wel tot het inzicht geleid dat er verschillende reacties mogelijk zijn op overheersing; niet alleen verzet, al dan niet gewapend, maar ook acceptatie en assimilatie. Dit besef ontbrak bijvoorbeeld in de 'zelf-romaniserings' doctrine van Millet *cum suis*, in wezen een consensusmodel dat de overname van de Romeinse leefstijl door niet-Romeinen als vanzelfsprekend accepteert (Millet 1990; Woolf 1997). Het is juist de veelheid aan reacties en gevolgen, maar ook conflicten en veranderingen van strategie aan beide zijden, die deze

processen zo interessant maakt als object van studie.

Een voorbeeld van de doorgeslagen slingerbeweging is de bijdrage van de Deense oud-historicus Henrik Mouritsen aan de discussie over de *status quo* van Laat Republikeins 'Romeins' Italië. Mouritsen (1998) betoogt dat de Bondgenotenoorlog tussen verschillende Italische 'volkeren' en Rome (91-88, alle data zijn voor Christus) geheel anders van aard was dan tot nog toe aangenomen is. Sinds Mommsen heerst de opvatting dat de belangrijkste reden voor de Italische Bondgenoten om in opstand te komen hun begeerte naar het Romeinse burgerschap was. Mouritsen doet deze interpretatie af als apocrief, want *a posteriori* door Romeinse propagandisten gefabriceerd.

Belangrijker in deze context is dat Mouritsen mét de Bondgenotenoorlog ook de idee van een in verregaande mate geromaniseerd Italië in de tweede eeuw deconstrueert. Inderdaad speelt bij geleerden van Mommsen's generatie (maar ook lang daarna) een opvallende genegenheid om Italië en Rome reeds vanaf de vierde/derde eeuw cultureel en politiek als 'eenheid-in-wording' op te vatten. Ten tijde van de opkomst van de natiestaat zag men met graagte convergerende lijnen in de Romeins-Italische staatsontwikkeling. Volgens Mouritsen verliezen de Italische gemeenschappen hun zelfstandigheid echter pas na de Bondgenotenoorlog, in zijn optiek dan gelijk rigoreus: "It was the Social War itself which changed the situation, opening up a rapid 'provincial' process of romanisation in Italy" (Mouritsen 1998: 86).

Mouritsen gaat te ver in zijn onderwaardering van de Romeinse invloed, en ook zijn alternatieve lezing is niet altijd overtuigend. Toch blijft een groot deel van zijn kritiek op de moderne beeldvorming van een geromaniseerd tweede-eeuws Italië staan (vergelijk Bradley 2002). Het is dan ook precies in deze periode dat een interessant onderzoeksveld openligt; onderzoek naar de veranderende attitudes en zelfdefinities van Italische gemeenschappen, waaronder ook Rome zelf, in deze - politiek-militair maar ook sociaal-maatschappelijk - turbulente tijden.

Op zoek naar de dialoog

Ik wil hier betogen dat juist de integratie van 'inheemse' en 'Romeinse' perspectieven op de ontwikkelingen in Republikeins Italië tot verhelderende inzichten kan leiden. (vergelijk ook Häußler 1998; Terrenato 1998). Enerzijds is men van 'Romeinse' kant te lang overtuigd geweest van de zelfstandigheid van Rome in haar ontwikkeling binnen Italië, en werd innovatie te gemakkelijk – via een directe lijn – naar Griekenland herleid. Dit geldt niet in de laatste plaats voor artistieke ontwikkelingen. Anderzijds is door de regionale studies vaak het belang van – al dan niet veranderende – Romeinse strategieën niet onderkend. Mijns inziens kan juist in het zoeken naar het 'contact' tussen beide perspectieven beter inzicht verkregen worden in de midden- en laatrepublikeinse Italiaanse verhoudingen.

De persoonlijke aanpak

Een mogelijke richting hierbinnen is de studie van 'persoonlijke' identiteiten in deze periode, met de vraag waar de grenzen tussen Romein en niet-Romein getrokken en overschreden werden. Het besef dat deze grenzen veranderlijk en veranderbaar zijn, vormt daarbij de crux: naast juridische status spannen onder meer sociale positie, taal, godsdienst en (vermeende) afkomst samen in een krachtenspel dat naar gelang de omstandigheden in verschillende zelfdefinities resulteert. Zo is de dubbelrol van 'provincialen' die ook in de Stad opereerden buitengewoon interessant.

De complexiteit van dergelijke zelfdefinities kan, zoals Douwe Yntema heeft gedaan (in druk), geïllustreerd worden aan de hand van de schrijver Quintus Ennius (239-169), van oorsprong afkomstig uit het Zuid-Italische *Rudiae*. Ennius werd in 184 Romeins burger, maar tegelijkertijd leidden anderen zijn stamboom terug tot de mythische Messapische koning Messapus (Sil.Ital. XII, 393). Volgens Aulus Gellius (*Noct.Att.* XVII, 17.1) placht Ennius van zichzelf te zeggen dat hij 'drie harten' had, omdat hij drie talen sprak, Grieks, Oskisch en Latijn: "tria corda habere sese dicebat, quod loqui Graece, Osce et Latine sciret". Yntema stelt dat voor Ennius, als schrijver, taal een belangrijke definiërende factor geweest zal zijn: het woord 'cor': zetel van verstand, gevoel of metonym voor de gehele persoonlijkheid, benadrukt dit. In Rome zal de schrijver Latijn hebben gesproken, maar thuis zal hij zijn rol als lokale edelman op zich genomen hebben, en zich in zijn eigen taal heb-

ben uitgedrukt, Oskisch of Messapisch.

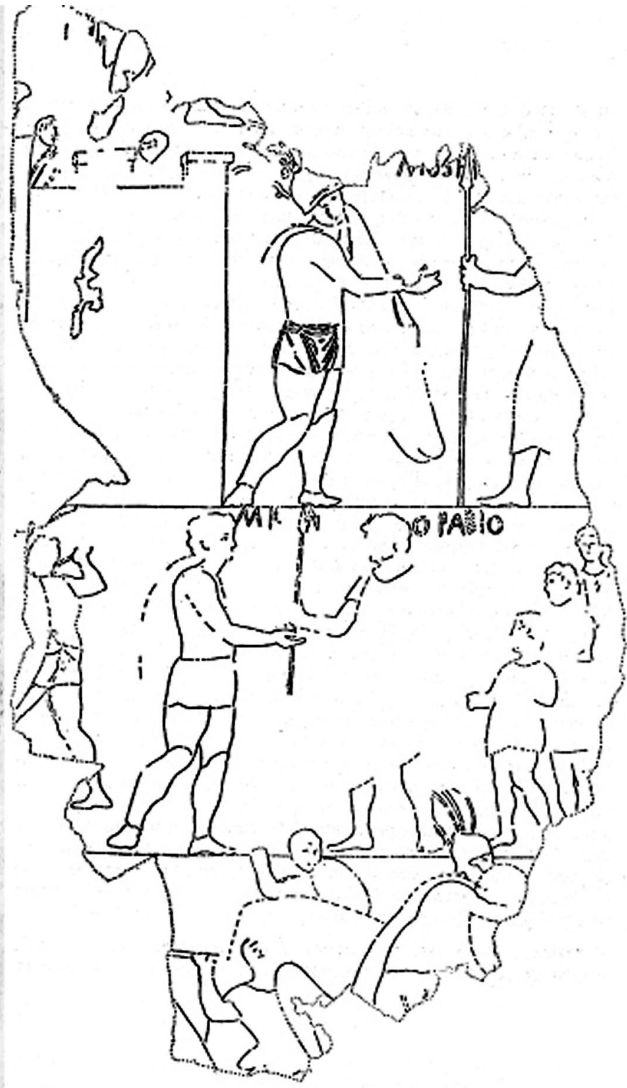
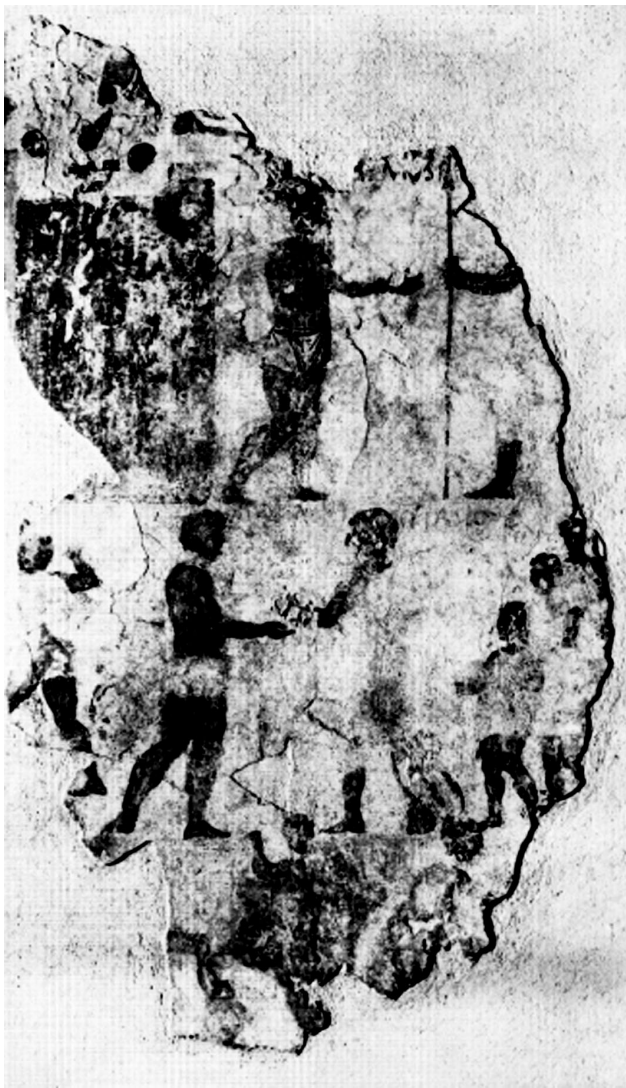
Het interessante is dat Ennius zich in Rome waarschijnlijk echt Romein gevoeld zal hebben; de aard van de Romeinse identiteit, los van etniciteit, lijkt dit in principe toe te staan. Ennius' voorbeeld betreft de vroege tweede eeuw, maar dergelijke genuanceerde, of ambigue uitdrukkingen van plurale identiteiten lijken niet plots te veranderen na de Bondgenotenoorlog, in tegenstelling tot het beeld dat Mouritsen schetst (zie boven). Zo verklaart ook Cicero rond 50 een sterke band met zijn geboorteplaats Arpinum in 'Volskisch' gebied te ervaren, die hij op zijn voorouders herleidt: "haec est mea et huius fratris mei germana patria; hic enim orti stirpe antiquissima sumus, hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia" (Leg. II, 3). Ook Ovidius spreekt zich duidelijk uit over zijn afkomst, en verwijst met trots naar de weerstand die zijn *Paeligni* (in huidig Abruzzo) leverden gedurende de Bondgenotenoorlog: "Mantua Vergilio gaudet, Verona Catullo/ Paelignae dicar gloria gentis ego/ quam sua libertas ad honesta coegerat arma/ cum socias timuit anxia Roma manus" (*Am.* III, 15.7-10).

Cultuur en politiek

Een andere mogelijkheid is om de 'dialoog' op een breder cultureel en politiek niveau te lezen. Ik zal nu - ook bij gebrek aan literaire grootheden uit het kerngebied van Samnium - trachten een dergelijke dialoog te schetsen zoals die mogelijk gevoerd werd tussen Rome en Samnium van de vierde tot de eerste eeuw. Ik zal gebruik maken van de oprichting van tempels en beschrijvingen daarvan, historiografie en munten. Dit materiaal zal uiteraard minder genuanceerd zijn dan de zonet gememoreerde persoonlijke ontboezemingen; sterker, hier zal een propagandistische boodschap uitgedragen zijn die in zijn expressie geen ruimte biedt aan dubbelzinnigheid.

De Samnitische oorlogen: tempels, wapens, en triomf

De Samnieten vormden in de vierde en derde eeuw het belangrijkste obstakel op Rome's weg naar de alleenheerschappij in Italië. Dit resulteerde in drie Samnitische oorlogen. Tijdens de Tweede Samnitische oorlog (326-304), wijdde consul C. Iunius Bubulcus ter ere van een gewonnen veldslag in Rome een tempel aan Salus. De tempel, die in 302 werd ingewijd, was gedecoreerd met schilderijen van de toen beroemde C. Fabius Pictor (Liv. IX, 43.25; Dion.Hal.

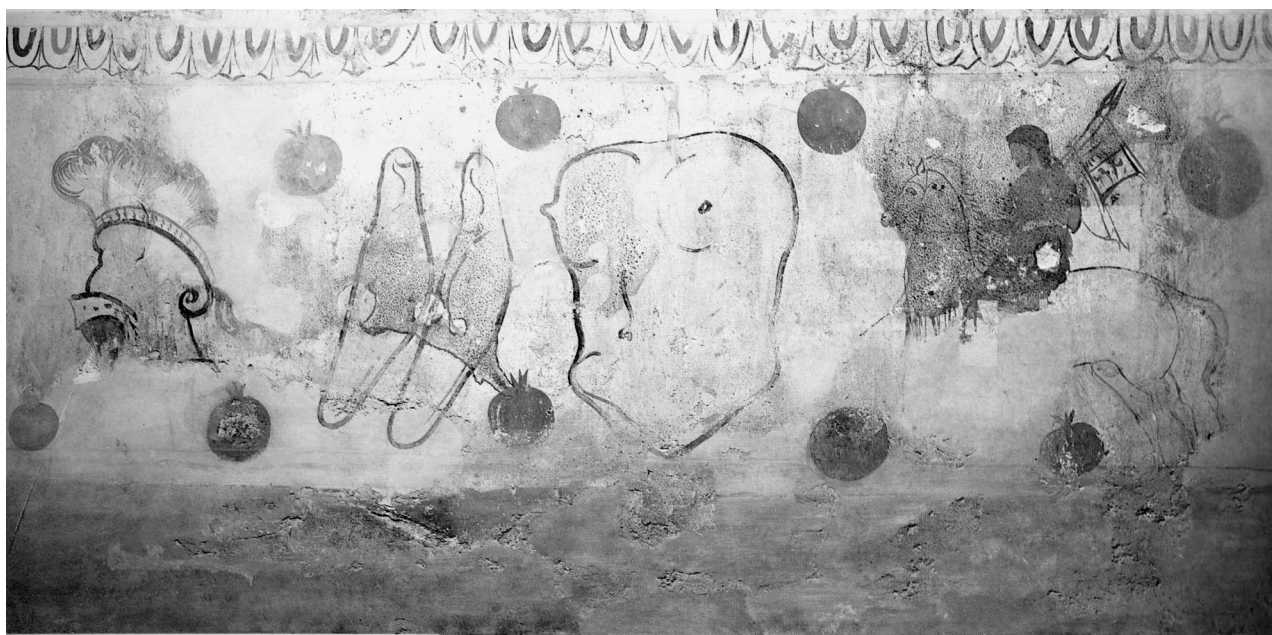

Figuur 1. Schildering van tombe op de Esquilijn van Fabius, begin derde eeuw (uit: Coarelli 1976, Tav.1 en fig.2).

Ant.Rom. XVI, 3.6; *Val.Max.* VIII, 14.6). Deze schilderijen, in Rome wellicht de eerste in hun soort, de *pictura triumphalis*, herdachten waarschijnlijk de militaire successen van de stichter van de tempel. Een beroemd fresco dat uit een vroeg derde-eeuwse tombe op de Esquilijn afkomstig is, kan een idee van dergelijke schilderijen geven. Boven twee afgebeelde personen staan de namen Fabius en Fannius geschreven (fig. 1). Filippo Coarelli (1991) schrijft de tombe aan de generaal Q. Fabius Rullianus toe, één van de helden van de Samnitische oorlogen, die in 280 stierf. De schilderijen zouden scènes uit deze oorlogen weergeven; de schilder was mogelijk Fabius Pictor zelf. Op de schilderijen van de 'Arieti tombe' uit de derde/tweede eeuw, eveneens op de Esquilijn, is zeker een *triumphus* afgebeeld, zoals waarschijnlijk ook in de contemporaine tombe van de Cornelii Scipi-

ones.

In de periode tot 273 werden in Rome op zijn minst acht tempels gebouwd ter ere van de overwinningen op de Samnieten; in dat jaar werd de tempel aan Consus gewijd door T. Papirius Cursor, eveneens met schilderijen (*Fest.* 209L). Het gebruik om tempels te wijden ter ere van veldslagen is typerend voor de contemporaine Romeinse samenleving, waar de glorificatie van persoonlijke prestaties steeds belangrijker werd. De situering in heiligdommen van de verheerlijking van personen geeft blijk van de curieuze verweving van militair succes, religieuze legitimatie en familiebanden; dikwijls werden overwinningstempels symbool voor een specifieke *gens*. Een gerelateerd aspect is de oorlogsbuit, die, na in de triomftocht meegetroond te zijn, in de belangrijke huizen maar vooral ook tempels tentoonge-

steld werd. Na de beslissende slag bij Aquilonia in 293, waar ik later nader op in zal gaan, triomfeerden Papirius en Sp. Carvilius Maximus. Zij droegen zoveel Samnitische wapenrustingen mee, dat niet alleen de tempel van Quirinus – voor dat doel gebouwd – en het forum te Rome er vervolgens mee versierd werden, maar dat ook een deel aan bondgenoten en kolonies kon worden uitgedeeld “ad templorum locorumque publicorum ornatum” (Liv. X, 46).

Volgens Livius wijdde reeds Romulus de *spolia opima* of veldheersbuit in de tempel van Jupiter Feretrius op het Capitool (I,10). Des te groter was de schande toen de Samnieten de Romeinen in 321 na een hinderlaag in de Caudijnse passen dwongen hun wapens af te geven, zoals Livius sterk benadrukt (IX, 3-7). Nu is het gebruik om wapens in heiligdommen te wijden ook bij de Samnieten archeologisch teruggevonden: in het centrale heiligdom te Pietrabbondante zijn de grote hoeveelheden Tarentijnse (vijfde eeuw) maar ook Romeinse wapens als *spolia hostium* geïnterpreteerd (La Regina 1976). Het is aannemelijk dat er niet alleen in de praktijk, maar ook in de *weergave* van het afnemen van de vijandelijke wapens een uitwisseling bestond tussen de Samnitische wereld en Rome. De vele schilderijen uit tombes in Samnitisches Campanië tonen processies, begroetingsscènes en strijdttaferelen. De belangrijkste boodschap die van deze beelden – die precies dateren in de periode van de Samnitische oorlogen – uitgaat, betreft de militaire en daarmee sociale status van de overledene. Zo zijn de wanden van een

tombe van het midden van de vierde eeuw (Tombe 61 in Paestum loc. Andriuolo; fig. 2) voorzien van een militair thema: een fries met wapens en een triomferende terugkeer met wapenbuit, met als tegenhanger op de andere wanden de verschillende levensstadia met bijbehorende sociale verplichtingen. Deze sociale waarden, maar ook elementen van de iconografie, vinden we terug in de eerder genoemde tombes te Rome, en geven een indicatie van de friezen die in de tempel van Salus en Consus te zien moeten zijn geweest. Het militaire ethos staat in deze periode zowel in de Samnitische als in de Romeinse maatschappij centraal. Het kan echter geen toeval zijn dat de introductie in Rome van de artistieke weergave hiervan precies na de Samnitische oorlogen plaatsvindt (Holliday 2002: 48-62).

Heiligdommen en de gemeenschap: Rome

In een samenleving waar het ultieme symbool van de gemeenschap, de tempel van Jupiter Optimus Maximus, als overwinningstempel beschouwd werd (Liv. I, 30), kan het geen verbazing wekken dat omgekeerd grote angst bestond dat de eigen goden in vreemde handen zouden vallen. Uit de sterk retorische toespraak van Sp. Postumius Albinus na de nederlaag bij de Caudijnse passen blijkt dat het grootste angstbeeld toch wel de mogelijkheid is dat “hanc urbem templa delubra fines aquas Samnium esse”, met andere woorden, dat “deze stad, met zijn tempels en heiligdommen, zijn

Figuur 2. Schildering van tombe 61 Andriuolo, zuidzijde: wapens en terugkerende strijder. Midden vierde eeuw (uit: Pontrandolfo & Rouveret 1992: 118).

Figuur 3.
Gouden stater met de
eed tussen Aeneas en
Latinus, rond de
tweede Punische
oorlog geslagen (uit:
Crawford 1974. No
28/1).

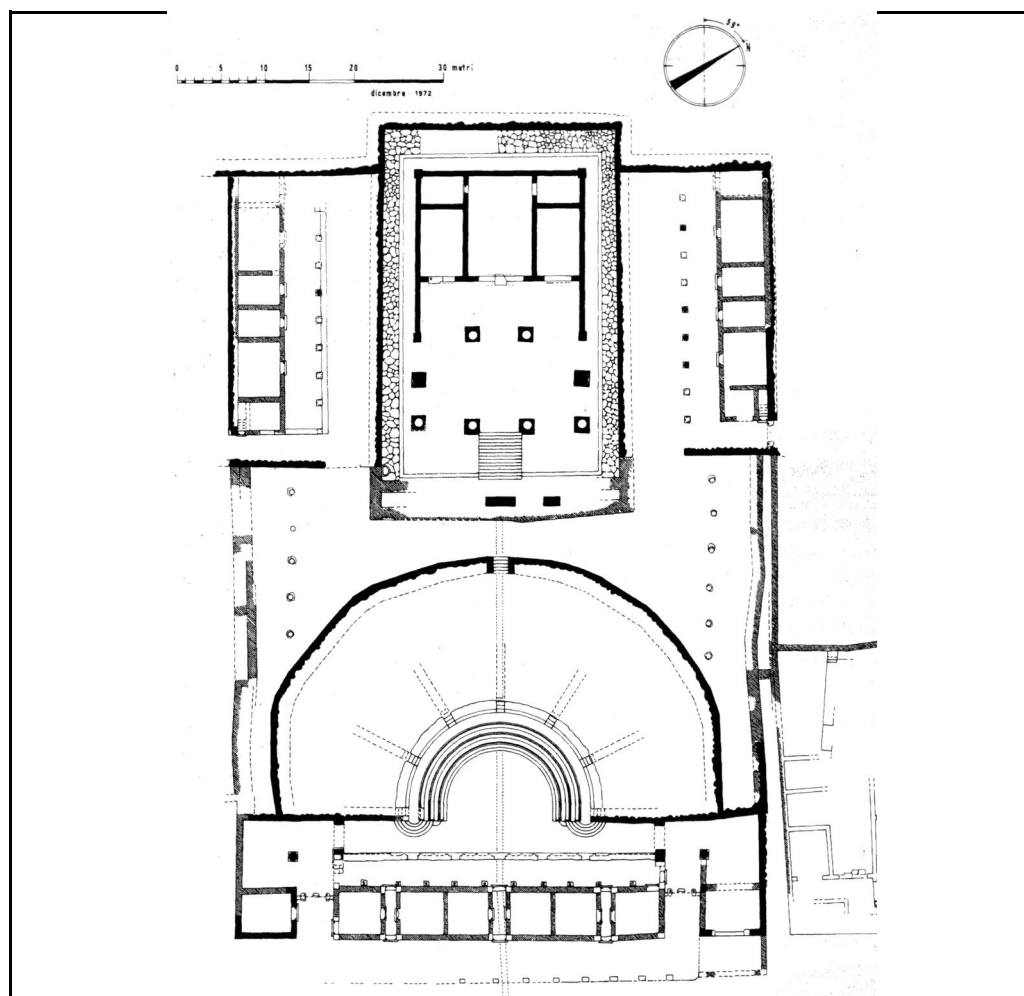
territorium en wateren, het eigendom van de Samnieten zou zijn geworden" (Liv. IX, 9,5). Dit is een parafrase van een vaste formule bij overgaven, maar daarbij zijn de tempels naar voren gehaald. Bij een analyse naar het voorkomen van 'religieuze' ingrepen in Livius, zoals het

wijden van tempels, het raadplegen van de Sibyllijnse boeken en orakels en het voorkomen van mysterieuze omina, ligt de frequentie zeer hoog rond de Samnitische oorlogen. Er is met andere woorden een directe relatie te leggen tussen de bedreiging van de gemeenschap en het belang van 'religie' in de breedste zin.

Heiligdommen en de gemeenschap: Samnium

Ook in Samnium zien we dat een heiligdom als centrale plaats van de gemeenschap fungeert: al vanaf de vijfde eeuw worden zoals gezegd wapens gewijd in de tempels van Pietrabbondante, waar in de loop van de tijd verschillende bouwfasen elkaar opvolgden. Het non-urbane nederzettingspatroon van Samnium, waarbij gemeenschappen in kleine dorpen of losse boerderijtjes leefden, zal de spilfunctie van heiligdommen versterkt hebben. Het heiligdom was de plek waar de gemeenschap samen-

Figuur 4.
Plattegrond van het
centrale Samnitische
heiligdom te
Pietrabbondante (uit:
La Regina 1976: 224).

kwam, waar politiek en handel werden bedreven, maar ook waar de sociale hiërarchie bevestigd werd door het brengen van meer of minder kostbare offers. De verbouwingen en decoraties van de tempels vormden een manier om de invloed van de elite te doen gelden, die, zoals blijkt uit de vele inscripties, uit slechts twee of drie families heeft bestaan (Vetter 1953).

Behalve de wapens is er een andere aanwijzing voor de rol van het heiligdom in militaire aanlegingen. Aan de vooravond van de beslissende slag bij Aquilonia in de Derde Samnitische oorlog zouden de Samnieten een geheime, gruwelijke eed gezworen hebben, aldus Livius. Volgens een oeroude traditie kwamen de elitetroepen van de Samnieten bijeen in een vierkante plaats van 200 bij 200 voet, afgezet met linnen linten. Er waren altaren opgesteld, en de soldaten moesten op hun eigen leven en dat van hun nageslacht zweren tot in de dood door te zullen vechten (Liv. X, 38). Het heeft niet mogen baten; de Romeinen wonnen de slag en daarmee de oorlog.

Toen Pyrrhus wat later de wapens tegen Rome opnam, steunden de Samnieten hem, maar na de Romeinse overwinning werd midden in Samnitisch gebied de Romeinse kolonie Aesernia (263) gesticht. Toen niet lang daarna Hannibal Italië binnenviel, kozen de Samnieten deels de kant van Rome. Rome had de steun van haar Italische bondgenoten hard nodig, zoals blijkt uit gouden staters uit deze periode (fig. 3). Hierop is de eed tussen Aeneas en Latinus afgebeeld (en niet het verbond tussen Romulus en Tatius, zoals ook wel beweerd is). Aeneas en Latinus staan hier symbool voor de samenwerking van de autochtone Italische bevolking en de Trojaanse vluchtelingen. De Samnieten bleven voorlopig trouw aan Rome.

Antagonisme: Samnitische heiligdommen, munten en de Bondgenotenoorlog 91-88

Er is geen duidelijke eenheid te herkennen in de derde en vroeg tweede-eeuwse heiligdommen in Samnium; Hellenistische elementen worden op verschillende en vaak originele manieren ingezet.

Aan het eind van de tweede eeuw echter, in de aanloop naar de Bondgenotenoorlog, veranderde er veel in Midden-Italië. Onvrede onder de 'bondgenoten' van Rome over de verhoudingen tussen de overheerser en de Italiërs leidde tot een gewapende opstand. Juist in deze periode verschenen verspreid over het gehele Samnitische landschap kleine tempeltjes die, in tegenstelling tot eerdere heiligdommen, vrij la-

Figuur 5.
De Samnitische stier die de Romeinse wolvin vertrapt, ten tijde van de Bondgenotenoorlog: 91-87 voor Christus (uit: Sydenham 1952, Pl.19: no. 628).

Figuur 6.
Denarius van Q. Pompeius Silo met Italische soldaten die eed zweren, 88 voor Christus (uit: Holliday 2002: 183).

Figuur 7.
Denarius van Q. Fufius Calenus, waarop Italia en Roma handen schudden, ca. 70 voor Christus (uit: Crawford 1974: No 403/1).

gen van de oudere, traditionele bewoningscentra. Dit zou kunnen samenhangen met een veranderd bewoningspatroon. Een blik op de tempelplattegronden geeft echter aanleiding om in een andere richting te denken: de nieuwe tempels reflecteren de vorm van het grote moederheiligdom te Pietrabbondante, met vierkante

plattegrond, en *porticus* aan weerszijden (fig. 4). De plattegrond van dit centrale heiligdom kenmerkt zich door een vierkant basisplan met afmetingen van 200 bij 200 voet, wat in verband is gebracht met de Liviaanse beschrijving van de militaire eed (La Regina 1976). We kunnen dit zien als de welbewuste constructie van een 'sacraal landschap', waarin de uniforme tempels 'markers' werden van het Samnitische groepsgevoel. Het is ook in de latere tweede eeuw dat een wijding in Pietrabbondante gebracht werd in naam van alle Samnieten 'safinim' (Vetter 1953: 149). Dit wijst op de formering van een sterk groepsgevoel, dat waarschijnlijk etnisch gekleurd was.

Enerzijds lijken de Samnieten bewust teruggegrepen te hebben op een traditioneel Samnitis element: de specifieke tempelplattegrond. Anderzijds is de uiterlijke vormgeving duidelijk geïnspireerd door Romeins-Latiale stijlelementen. In dit geval is de overname van Romeins-Latiale cultuurelementen duidelijk niet gelijk te stellen aan acceptatie van de Romeinse macht (Stek in druk). Het versterken van de symbolische kern van de gemeenschap tijdens een existentiële crisis is een bekend historisch verschijnsel (Cohen 1985). Het zijn bij uitstek de heiligdommen die uitgekozen worden voor de articulatie van dergelijke gevoelens (vergelijk Pelgrom in deze bundel).

Rond dezelfde periode als de aanleg van de heiligdommen (eind tweede/begin eerste eeuw), werd door de Samnieten samen met andere Midden-Italische volkeren een sterke ideologie van *Italia* als tegengesteld aan *Roma* ontworpen. Deze tegenstelling werd in parallellen uitgedrukt, met als tegenhanger van de Romeinse wolvin de Italische (en specifiek Samnitische) stier als embleem. Deze beeldtaal werd onder andere door munten verspreid; zo is op de munt op figuur 5 de Samnitische Stier te zien die de Romeinse wolvin vertrapt (vergelijk Dench 1995: 213-215). Maar er is nog meer. In de (Romeinse) bronnen wordt de opstand van de Bondgenoten als een nefaste daad beschreven, waarbij in het geniep werd samengezworen. Op munten uit de Italische hoofdstad Corfinium, tijdens de opstand omgedoopt tot 'Italica', staat daadwerkelijk een eed afgebeeld. Het betreft waarschijnlijk een eed die de solidariteit van de Bondgenoten moest onderstrepen (fig. 6). Dit munttype gaat direct terug op de eerder genoemde eed-scène op derde-eeuwse staters die in Rome geslagen werden ten tijde van Hannibals invasie (zie fig. 3). Hier wordt het Romeinse type juist tegen Rome ingezet. Gelijktijdig refereerde de munt mogelijk ook aan de 'Li-

viaanse' Samnitische eed van weleer. Het is daarom niet uit te sluiten dat de eigen, Samnitische identiteit groeide in oppositie tot de Romeinse hegemonie (vergelijk La Regina 1976), of in ieder geval werd aangewend voor politieke doelen in de context van de Bondgenotenoorlog.

Tot slot

Zowel 'Romeinen' als 'Samnieten' waren zeer wel bewust van de beeldtaal die de ander hanteerde en de modes die er in zwang waren. Dit kan niet verbazen, want zoals aan het begin duidelijk gemaakt is, konden beide 'partijen' deels uit dezelfde individuen bestaan. De belangrijkste conclusie hier is echter dat in Midden-Italië weliswaar dezelfde culturele elementen werden gebruikt en uitgewisseld, maar dat zowel Romeinen als Samnieten deze geheel eigen betekenissen konden toekennen. Betekenissen, die op specifieke momenten van politiek-sociale en militaire spanning diametraal tegenover elkaar konden staan.

De Samnieten bleven als laatsten strijden tegen de Romeinse hegemonie. Uiteindelijk werden ze definitief verslagen en na de Burgeroorlog bovendien zwaar gestraft door Sulla. Rome had dan ook voorlopig het laatste woord in deze langdurige, hier kort weergegeven dialoog. In 70 slaat Q. Fufius Calenus een munt waar *Roma Italia* de hand schudt (fig. 7). *Italia* houdt een cornucopia vast terwijl *Roma*, in militair kostuum, één voet op een wereldbol plaatst: een goede samenvatting van de nieuwe politiek-militaire verhoudingen.

Dankwoord

Met dank aan: prof. Eric Moormann voor correcties van de tekst en verwijzingen; prof. Douwe Yntema voor het ter lezing geven van zijn nog niet gepubliceerde artikel; Jeremia Pelgrom, Erik van Rossenberg en Ellen Thiermann voor kritiek en suggesties, alsook Tymon de Haas voor zijn correcties.

Literatuur

- Bradley, G. (2002) The Romanisation of Italy in the 2nd c. B.C. *JRA* 15, pp.401-406.
- Burnett, A. (1998) The coinage of the Social War. In: *Coins of Macedonia and Rome. Essays in honour of Charles Hersh*. London, pp.165-172.
- Coarelli, F. (1976) Frammento di affresco dall'esquilino con scena storica. In: *Affreschi romani dalle raccolte dell'Antiquarium Comunale*. Rome, pp.13-21.
- Cohen, A. (1985) *The symbolic construction of community*. London-New York.

- Crawford, M.H. (1974) *Roman Republican Coinage*. Cambridge.
- Dench, E. (1995) *From barbarians to new men. Greek, Roman and modern perceptions of peoples of the central Appenines*. Oxford.
- Häussler, R. (1998) Motivations and ideologies of Romanization. In: Forcey, C., Hawthorne J.J. & Witcher R. eds *TRAC 97: proceedings of the seventh annual Theoretical Roman Archaeology Conference*. Oxford, pp.11-19.
- Holliday, P. (2002) *The origins of Roman historical commemoration in the visual arts*. Cambridge.
- La Regina, A. (1976) Il Sannio. In: Zanker, P. ed., *Hellenismus in Mittelitalien*. Göttingen, pp.219-254.
- Millett, M. (1990) *The Romanization of Britain: an essay in archaeological interpretation*. Cambridge.
- Mouritsen, H. (1998) *Italian unification. A study in ancient and modern historiography*. London.
- Pontrandolfo, A. & Rouveret, A. (1992) *Le tombe dipinte di Paestum*. Modena.
- Stek, T.D. (in druk) Sacred landscape and the construction of identity: Samnium and the Roman world. In: Proceedings of the 6th Symposium of Mediterranean Archaeology (London 21- 23 February 2003), BAR Int. Series 2004, Oxford.
- Simon, E. (1990), *Die Götter der Römer*. München.
- Sydenham, E.A. (1952) *The coinage of the Roman republic*. London.
- Terrenato, N. (1998) Tam firmum municipium: the Romanization of Volaterrae and its cultural implications. *Journal of Roman Studies* 88, pp. 94-114.
- Vetter, E. (1953) *Handbuch der italischen Dialekte*. Heidelberg.
- Woolf, G. D. (1997) Beyond Romans and natives. *World Archaeology* 28, pp.339-350.
- Yntema D.G. (in druk) Material culture and plural identity in early Roman southern Italy. In: Derks, T. & Roymans, N. eds *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, Amsterdam (AAS) [symposium december 2001 aan de Vrije Universiteit Amsterdam].